

Arap Dili Kelime Yapısında İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen Ses Olayları*

Doğan FIRINCI**

ÖZ

Arap dilinde aynı ve yakın seslerin kelime yapısında oluşturduğu istiskâl/ağırlıktan kaynaklanan, telaffuz zorluğu oluşturan ses olayları sonucunda kelime düzeyinde bir kısım fonetik ses değişimleri meydana gelmektedir. Kelimelerde ses değişiklikleri oluşturan bu durumun gerekçesinin tespit edilerek ortaya konulması gerekmektedir. İşte bu çalışma Arap dilinde aynı ve yakın seslerin bir araya gelmesiyle oluşan istiskâl nedeniyle gerçekleşen ses değişimlerini ortaya koymayı hedef edinmiştir. Yazıya yansımayan sadece söyleyişte gerçekleşen ses olayları çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bu amaçla başta Arap dili klasik kaynakları olmak üzere yakın dönem dil çalışmaları incelenmiştir. Aynı veya yakın ses unsurlarının bir araya gelmesiyle kelime yapısında istiskâl meydana geldiği görülmüştür. Dile ağır gelen bu durumun idgâm, ibdâl, îlâl, hazf, teskîn, tahfifu'l-hemze gibi farklı ses olaylarıyla ortadan kaldırıldığı, sağlanan çözümle birlikte kelime vezinlerinde asıllarına nazaran değişikliklerin ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili, Sarf, Fonetik, Aynı ve Yakın Sesler, İdgâm.

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, dfirinci@sinop.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7245-7008.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 25.10.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 20.11.2022

Sound Events to Prevent Heaviness in Word Structures of Arabic Language

ABSTRACT

In the Arabic language, some phonetic sound changes occur at the word level as a result of sound events that cause difficulty in pronunciation caused by the weight formed by the same and close sounds in the word structure. The reason for this situation, which creates sound changes in words, should be determined and revealed. This study aims to reveal the sound changes that occur due to the weight caused by the combination of the same and close sounds in the Arabic language. The sound events that are not reflected in the article but only take place in the speech are excluded from the scope of the study. It has been observed that the combination of the same or close sound elements creates weight in the word structure. It has been concluded that this situation, which is heavy on the language, has been eliminated with different phonetic events such as incorporation, substitution, vowel alteration, deletion, mitigation, reducing of the hamza, and with the solution provided, changes have occurred in word measures compared to the originals.

Key words: Arabic Language, Morphology, Phonetic, Same and Near Sounds, Incorporation.

GİRİŞ

Günümüze yakın tarihlere kadar Arap dilinde kelimelerin içyapısı ile ilgili tüm değişimler sarf bilimi kapsamındaki eserlerde ele alınmıştır. Zira kelime anlamına etki eden değişiklikler bu bilimin bir yönünü; manaya etkisi olmayan sadece şekil, harf dizimi ve telaffuz yönüyle sözcük içyapısında gerçekleşen değişimler/ses olayları ise diğer bir yönünü oluşturur. Bu itibarla kelime düzeyinde gerçekleşen söz konusu şekli değişimlerin Arap dilinin ses yapısı ile güçlü bir ilişkisi olduğu görülür. Nitekim birçok sarf kuralı ses çalışmalarından elde edilen sonuçlara dayanmakta ve ses temelinde izah edilmektedir. Bu nedenle sarf meselelerinin anlaşılabilmesi için bu bilimin esası kabul edilen seslerin incelenmesi zorunlu sayılmıştır. Arap dili kurallarının yazılı hale geldiği ilk dönem bu yaklaşımla kaleme alınan birçok dil kitabında ses bölümlerine yer verildiği görülür. İdgâm başlığı altında ele alınan ses konularında kelime yapısından bağımsız hareket edilmemiş aksine kelime içinde veya takip eden sözcükler arasında hangi seslerin yan yana gelmesinin dile ağır geldiği, hangi sesin hangisine idgâm edilebileceği veya edilemeyeceği hususu derinlemesine incelenmiştir. Dilbilimcilerin sese yaklaşımı kelime yapısındaki ses olayları bağlamında kalması nedeniyle de sarf bilimi aynı bakış açısını sürdürmüştür.

Esasen i'âl, ibdâl, idgâm ve kelimelerde gözlenen diğer değişiklikler seslerin doğasından ve yan yana gelmesinden kaynaklanan olaylardır. Bu değişimler, bir araya gelen seslerin etkileşimi neticesinde ortaya çıkan zor ve dile ağır gelen söyleyişten kelimeleri mümkün olduğu derecede kurtarmak ve telaffuzlarını kolaylaştırmak için asıl kuralın terk edilmesiyle gerçekleşir.

İşte bu çalışmada yukarıda belirtildiği üzere sarf eserlerinde konu edilen aynı ve yakın seslerin dile ağır gelmesi sonucu gerçekleşen ses olayları ele alınmaktadır. Klasik Arap literatüründe yer alan sarf-nahiv kaynak eserlerindeki açıklama ve örneklendirmelerin incelenmesi suretiyle gerçekleşen çalışmada aynı ve yakın seslerin dilde ağırlık meydana getirip getirmediği, getirdi ise bu ağırlık probleminin çözümlenmiş olup olmadığı, çözümlenmiş ise bunun hangi ses olaylarıyla çözümlendiği meselesinin araştırma neticesinde aydınlığa kavuşması ümit edilmektedir. Çalışmada öncelikle kelime yapısındaki seslerin dile ağır gelmesi ve sarf bilimi açısından seslere değinilmekte, Arap dilinin klasik kaynak

eserlerindeki örneklerden hareketle aynı ve yakın seslerin oluşturduğu istiskâl nedeniyle gerçekleşen ses olayları sınıflandırılmaktadır. Söyleyişte bulunup yazıya yansımayan veya kelimenin içyapısında gerçekleşmeyen, sarf vezinlerini etkilemeyen ses olayları çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Kelime Yapısında İstiskâl

Sarf biliminde ağırlık/seslerin dile ağır gelmesi, bir araya gelen seslerin telaffuzu esnasında harcanan çaba neticesinde oluşur. Kelime yapısında ortaya çıkan bu ağırlığa istiskâl denilmektedir. İstiskâl, daha çok, dili konuşan kişiler tarafından hissedilen ve her dilde farklılık göstererek toplumun kazanmış olduğu dil motor becerilerine göre değişen bir olgudur. Nitekim telaffuzda zorlanan kişi seslere etki eden birtakım eylemlerle harcadığı çabayı azaltmayı ister. Arap dili, genel kabule göre ağırlıktan kaçınmakta, asıl kuraldan ve dil düzeninden çıkma pahasına da olsa hafifliği seçmektedir. O bakımdan İbn Cinnî (ö. 392/1002), bir kuralın nedeni bulunamadığında çoğunlukla altında hafiflik isteği veya ağırlıktan kaçma düşüncesi yattığını ve bu prensibin bütün asılların aslı/ilki olduğunu dile getirmiştir.

Sarf ilminde istiskâlden çokça bahsedilmesine rağmen neredeyse istiskâlin tanımı yapılmamış gibidir. Zira ağırlık ya da hafifliğin sözlükte de tam bir tanımı yoktur. Ağırlık, hafifliğin hafiflik de ağırlığın zıddı olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte sarf kitaplarına bakıldığında kelime yapılarında meydana gelen i'lâl, ibdâl, idgâm, kalb, nakil, hazf gibi ses değişimlerinin genellikle ağırlık olgusu ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Dilbilgisi kitaplarında اسْتَنْقَلَ (ağır görüldü), لِأَسْتَنْقَلُ (ağır görüldüğü için), لِلنَّقْلِ/لِنَقْلِهِ (ağır olduğu için), أَثْقَلَ (daha ağır) gibi ifadeler doğrudan; كَرِهُوا (hoş görmediler), لِكِرَاهَةِ (hoş olmadığından), تَتَأَفَّرُ (dilde ağırlık/telaffuz zorluğu) vb. ibareler de dolaylı olarak istiskâli belirtmektedir. Dilbilimciler ağırlığı bu nitelemelerle anlatmaya çalışmışlar, eserlerde dağınık halde bulunan bazı ağırlık ölçülerinden bahsetmişlerdir. Sarf kitaplarında konuyla ilgili olarak damme'nin fetha ve kesra'dan ağır olması, kesra'dan damme'ye intikalin ağırlığı, vâv'dan önce kesra yâ'dan önce damme'nin ağırlığı, hemzenin telaffuzunda gerçekleşen ağırlık şeklinde birtakım ölçüler yer almaktadır.

Bununla birlikte klasik dönemde bazı dilbilimciler kelime yapısında istiskâl oluşturan problemlere dair doğrudan ya da dolaylı bir

şekilde açıklamalar yapmışlardır. Örneğin Sîbeveyhi (ö. 180/796) mahreçleri uzak seslerin ayrı ayrı telaffuz edilmesinin, mahreçleri yakınların ise idgâm ile seslendirilmesinin güzel olduğunu ifade etmektedir. İbn Cinnî ise Arap dilinde mahreçleri uzak seslerin bir araya gelmesini güzel nitelerken yakın seslerde gerçekleşen aynı durumun hoş görülmediğini vurgular. Bu söylemini yan yana gelen yakın seslerin siyah üzerine siyah kalemle yazmak gibi belirsizlik oluşturmasına bağlar. Aynı zamanda art arda gelen zıt seslerin daha açık ve net olacağını hatırlatır.

Modern dönemde ise Temmâm Hassân (ö. 2011) “Arap dili aynı cins, yakın ve zıt seslerden hoşlanmaz. Ancak farklı ve uyumlu seslerin bir arada olmasını ister” ifadesi ile İbn Cinnî’ye yakın bir nitelemeye bulunmuştur. Latîfe İbrâhim en-Neccâr (d. 1964) ise aynı veya yakın mahreçte bulunma, ses geçişlerindeki uyumsuzluk ve birbirinden uzak sıfatların bir arada olmasının istiskâle neden olduğunu ifade etmiştir. Yapılan nitelermelere ve sarf kitaplarında yer alan ağırlık nedeniyle gerçekleşen ses olayı örneklerine bakıldığında aynı ve yakın sesler şeklinde iki ortak başlık görülmektedir.

2. Aynı ve Yakın Sesler

Aynı seslerle kastedilen mahreçleri ve sıfatları bir olan aynı harf veya harekelerdir. Bunun yanında Arap dilinde vâv sesi ile damme harekesi, yâ sesi ile kesra harekesi aynı tür ses kabul edilmektedir. Aynı tür iki ses art arda geldiğinde ikinci defa aynı mahreç dönerek bu sesi tekrar telaffuz etmek dile ağır gelmekte ve telaffuz zorluğu çekilmektedir. Bu yüzdendir ki Arap dilinin asıl kelime yapısında ilki ve ikincisi aynı cins harften oluşan sözcükler nadiren bulunur. Genellikle aynı cins sesler orta ve son kısımda yer almaktadır.

Sarf eserlerinde, aynı seslerin yan yana gelmesinin oluşturduğu zor durum ve hoşnutsuzluk *اجْتِمَاعُ الْأَمْثَالِ مَكْرُوهٌ* şeklinde dile getirilmekte ve bu ses grupları *مُتَجَانِسَان*/aynı cins, *مُتَمَاثِلَان*/birbirinin benzeri, *الْحَرْفَانِ* /tekrar edilen harf, *الْحَرْفُ الْمَكْرَر* /aynı iki harf, *الْحَرْفَانِ عَلَى لَفْظٍ وَاحِدٍ* /eşit iki harf, *مَخْرَجٌ وَاحِدٍ* /aynı mahreçten iki harf gibi terimlerle ifade edilmektedir.

Arap dilinde aynı iki sesin bir arada bulunması dile ağır geldiği gibi yakın seslerin bir arada bulunması da istiskâl unsuru kabul edilmiştir.

Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) yakın seslerin bir araya gelmesiyle oluşan ağırlığın aynı cins seslerin yan yana gelmesindeki ağırlığa benzediğini, Arapların ise bu telaffuz zorluğunu hafifletmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Zira aynı mahreçteki seslerde olduğu gibi yakın seslerde de dilin iki defa aynı yere dönmesi zor bir eylemdir.

3. Aynı Seslerden Kaynaklı İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen Ses Olayları

Aynı seslerin bir araya gelmesinden kaynaklanan istiskâlin giderilmesi için kelime içerisinde idgâm, ibdâl-i'lâl, hazf, teskîn ve tahfifu'l-hemze şeklinde gerçekleşen ses olayları bu kapsamda ele alınmıştır.

3.1. İdgâm

Arap dili kelime yapısında peş peşe gelen aynı cins ses grubu nedeniyle oluşan ağırlığı kaldırmada öncelikli çözüm idgâmla sağlanmıştır. İdgâm aynı ya da yakın mahreçten çıkan iki harfin ayrı ayrı telaffuzunun ağır olmasından dolayı birinci harfin ikincisi ile birleşmesi ve iki harfin tek harf gibi okunmasıdır. Örneğin **فَعَلَ** vezninde olan **فَرَرٌ**, **رَدَدٌ** gibi fiillerde **فَرٌّ** ve **رَدٌّ** şeklinde idgâm yapılır. Bu sayede dilin bir defa yükselmesiyle iki harfin bir arada gerçekleşen telaffuzu dilde bir hafiflik meydana getirir.

Her ne kadar idgâmın kelime yapısındaki ağırlığı kaldırma fonksiyonu olsa da bazen idgâm ağırlığı kaldırmakta yetersiz sayılabilmektedir. Örneğin aslen idgâmı ile telaffuz edilmesi gereken **دِيَّانٌ**, **دِيَّارٌ** sözcükleri kelime yapısındaki şeddenin ağır görülmesi nedeniyle aynı cins seslerden ilki öncesindeki kesra'ya uygun şekilde yâ harfine ibdâl/i'lâl edilerek **دِيَّانٌ**, **دِيَّارٌ** şeklinde idgâm olmaksızın kullanılmaktadır. Dolayısıyla idgâm, bazen dile kolaylık verdiği için gerekli sayılırken bazen dilin kullanımını fazla etkilemeyişi sebebiyle kişisel tercihe bırakılır. Bazı vezinlerde ise ağırlığı gideremeyişi/ağırlık oluşturması hasebiyle terk edilir.

3.2. İbdâl ve İ'lâl

İbdâl ve i'lâl aynı cins seslerle oluşan ağırlığı kaldırmak için Arap dilinin başvurduğu diğer seçeneklerdendir. Ağırlığı kaldırmak maksadıyla bir harfin yerine bir başkasını getirme olarak tanımlanan ibdâl sayesinde

kelime yapısındaki istiskâl giderilir. Örneğin تَقَصَّيْتُ، فَصَّيْتُ، تَسَرَّيْتُ gibi kelimelerin aslı تَقَضَّضْتُ، فَضَّضْتُ، تَسَرَّرْتُ şeklindedir. Kelime yapılarında aynı cins seslerin tekrarı istiskâl oluşturduğundan idgâm olamayan ses اmlâtinin lâm sesinde olduğu gibi yâ'ya ibdâl edilir. Ancak içerisinde yâ sesi bulunan her kelimenin geriye dönük olarak aynı cins seslerden oluştuğunu söylemek ve bu durumu kıyâsi bir kurala bağlamak mümkün değildir. Sîbeveyhi bu ibdâle neden olarak yâ sesinin elife benzeyişini gösterirken İbn Ya'îş (ö. 643/1245) ise mahreci dil ortasında yer alan yâ'nın hafiflik açısından tercih edildiği yönünde görüş bildirmiştir.

İlletli harflerden vâv ve yâ seslerinin kendi cinsleri ile yakınlığı durumunda da ibdâl ve i'lâl başvurulmuştur. Aslında iki vâv sesinin kelime sonunda bir araya geldiği قَوَوْ gibi fiiller، قَوِي şeklinde i'lâl edilerek yapısındaki ağırlık ortadan kaldırılmıştır. Sîbeveyhi'nin قَوِي fiiliyle alakalı olarak iki vâv harfinin yan yana gelmesinden kaynaklı telaffuz zorluğu ve bunun giderilmesi için vâv'ın yâ'ya kalb edilmesiyle gerçekleşen ses olayına ilişkin aşağıdaki açıklaması da bu durumu ortaya koymaktadır. Şöyle ki “Araplar iki vâv harfini bir kelimedede i'lâl etmeksizin bırakmazlar, zira iki hemzenin bir araya gelmesi hoş olmadığı gibi iki vâv'ın da yan yana bulunması uygun görülmez. Bu fiilin mâzisinin fethalı ve damme'li bablardan gelmemesinin nedeni (قَوُوت/ قَوُوت) قَوُوت şeklinde iki vâv sesinin yan yana bulunmasını önlemektir. Bu nedenle bu tip fiiller vâv sesinin yâ'ya kalbini sağlayan kesra harekesiyle gelir.”

Yine kelime başında bir araya gelen iki vâv'dan ilki وَاوَادِ → وَاوَادِ ve وَاوَادِ → وَاوَادِ örneklerinde olduğu gibi hemzeye ibdâl edilir. Ancak bu durum وُورِي، وُورِي gibi ikincisi med olan vâv'lar için geçerli değildir.

Ayrıca حَيَّان (asl: حَيَّان) örneğindeki gibi yâ sesi vâv'a kalb edilmek suretiyle de i'lâl edilebilir. Sîbeveyhi حَيَّان kelimesinde peş peşe gelen yâ seslerinin hoş görülmemesi nedeniyle vâv sesine kalb edildiğini dile getirmektedir. Mâzinî (ö. 249/863) ise kelimenin aslen vâv'lı olduğunu iddia etse de İbn 'Uşfûr (ö. 1186/1772) onu bu konuda hatalı bulur.

3.3. Hazf

Bazen de aynı cins sesler bir araya geldiğinde, sahih harflerden olmalarına rağmen, bunlardan birisinin hazfedildiği görülür. Şöyle ki tefa‘ul ve tefâ‘ul bablarının muzârisinde iki tâ (ت) sesinden birisi hazfedilir. Benzer kelimeler de bu kurala kıyaslanabilir. Örneğin تَنْذَرُ gibi kelimelerin تَنْذَرُ şeklinde kullanımı mümkündür. Yine تَطَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ ayetinin aslının تَطَاهَرُونَ olduğu kabul edilerek idgâmla تَطَاهَرُونَ veya ikinci tâ'nın tahfifiyle تَطَاهَرُونَ şeklinde okunmuştur.

Bunun yanı sıra kelime içerisinde bir araya gelen sahih veya illetli iki aynı harften birisinin hazfedilmesiyle de istiskâlin giderilmeye çalışıldığı görülür. Mesela iki yâ harfinin اسْتَحْيَيْتُ fiilinde bir araya gelmesiyle oluşan ağırlık, yâ'nın harekesinin bir öncesine nakli ve yâ'lardan birisinin hazfıyla kaldırılarak fiil اسْتَحْيَيْتُ şeklini alır. Yine bir sözcükte art arda gelen sahih iki aynı sestem ilkinin harekesi nakledilerek veya edilmeyerek hazfın gerçekleşmesiyle de sıklet/telaffuz zorluğunun ortadan kaldırıldığı fark edilir. Örneğin aslı أَحْسَنْتُ، مَسَيْتُ، ظَلَلْتُ şeklinde olan kelimelerin أَحَسْتُ، مَسَيْتُ، ظَلَلْتُ fiil formlarına dönüşmesi bu kabildendir.

3.4. Teskîn

Harekeler de harfler gibi dilde ağırlık oluşturabilmektedir. Arap dilinde dört harekenin bir kelimedede peş peşe gelmesi (tevâli'l- harekât) hoş görülmemiştir. Örneğin mâzi fiilinin sonuna teorik olarak fiilin parçası kabul edilen harekeli merfu‘ zamiri bitiştiğinde dört harekenin bir araya gelmesi söz konusu olur. Mâzinin son harekesi asıl kurala göre fetha üzere mebni olması gerekirken ضَرَبْتُ (aslı: ضَرَبْتُ) olarak sakin kılınır.

İlletli harf ve harekelerin art arda gelmesiyle meydana gelen istiskâl de teskîn ile çözümlenir. يَغْرُو → يَغْرُو fiilinde damme'den sonra gelen damme'li vâv ile يَرْمِي → يَرْمِي fiilinde kesra'dan sonra gelen damme'li yâ'nın oluşturduğu ağırlık vâv ve yâ harflerinin teskin edilmesiyle giderilir. الْغَازِي ve الرَّامِي isimlerinde de bu durum görülür. Yine اَعْرُوا → اَعْرُوا fiilinde damme'den sonra damme'li vâv'ın gelmesi; اَرْمِي → اَرْمِي emri hazır müennes fiilinde kesra'dan sonra kesra'lı yâ'nın bulunması illet harflerindeki harekenin hazfedilmesini gerekli kılar. Bu

durumdaki illet harfı, sonrasında gelen sakin fâil vâv'ı ve muhataba yâ'sı nedeniyle hafzedilir.

3.5. Tahfifu'l-Hemze

Arap dilinde hemzenin oluşturduğu ağırlık diğer harflere kıyasla daha fazladır. Yan yana gelen iki hemzeden kaynaklanan istiskâli gidermek için gerçekleşen ses olaylarına tahfifu'l-hemze denilmektedir. Bu kapsamda gerçekleşen hazf, ibdâl veya teshîl yollarından birisiyle hemze tahfif edilerek ağırlık kaldırılır. Örneğin istiskâl nedeniyle، أَمَنْ، أَمِنْ gibi kelimelerde yan yana gelen hemzelerden sakin olan ikincisi, elife ibdâl edilir. Hemzelerin her ikisinin de harekeli olduğu durumda birisinin hafzedildiği veya yakın bir sese ibdâl edildiği de görülür. Örneğin أَكْرَمَ gibi fiillerde (aslı: أَكْرَمُ) hemze hafzedilirken ismi tafdîl (أَفْعَلُ) vezninde أَوْمَ (aslı: أُمَّ) şeklinde vâv'a ibdâl edilir. Yine إِمَامٌ sözcüğü cemi killet (أَفْعَلَةٌ) vezninde أَيْمَةٌ ve kesra harekesi nedeniyle hemzenin yâ'ya ibdâliyle أَيْمَةٌ olarak gelir. Teshîl ile yapılan tahfif ise yazıya yansımaz.

4. Yakın Seslerden Kaynaklı İstiskâli Önlemeye Yönelik Gerçekleşen Ses Olayları

Arap dilinde yakınlığından dolayı ses değişimine uğrayan harf grupları çok olmasına rağmen kelime yapısına ve yazıya etki edenlerin bazı vezin ve örneklerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Sözelimi, ihfâ ve iklâbda olduğu gibi ses yakınlığı nedeniyle gerçekleşen ses olaylarının birçoğu yazıya aktarılmaz, sadece telaffuzla icra edilir.

Dilbilimciler sarf ilminde sesler arasındaki yakınlığı، تَقَارُبٌ، تَدَانِيٌّ، gibi terimlerle ifade ederek idgâm konusunda aynı mahreç, yakın mahreç ve yakın sıfat olmak üzere üç başlıkta ele almışlardır. Bu başlıklar altında seslerin birbirine ibdâl ve idgâmı veya diğer yakın seslere ibdâli şeklinde gerçekleşen ses olayları görülür. İbdâl olmayan seslerde ise hazf gerçekleşir.

4.1. İdgâm

Klasik Arap dili kaynaklarında istiskâli gidermek maksadıyla yapılan idgâm; birinci sesin ikincisine kalb ve idgâmı (طَهَّرَ → تَطَهَّرَ) ve ikinci sesin ilkinde kalb ve idgâmı (ادَّكَرَ → ادْتَكَّرَ) şekilde farklı kategorilerde

gerçekleşir. Bunun yanı sıra seslerin birbirine değil de yakın diğer bir sese (سبت → سيدس) kalbiyle de idgâmın gerçekleştiği görülür.

4.1.1. Mahreçleri Aynı Seslerde İdgâm

Mahreçleri aynı iki ses yan yana bulunduğu bazen ikinci ses birincisine bazen de birinci ses ikincisine kalb ve idgâm edilir. Bu durum genellikle tâ harfinin bulunduğu vezinlerde görülür. Nitekim ilk harfî **ṭâ** (ط) veya dal (د) olan fiiller **تَفَاعَلَ، تَفَعَّلَ، تَفَعَّلَ** vezinlerinde geldiğinde tâ (ت) bu seslere idgâm edilir. Bu üç ses aynı mahreçte şiddet sıfatına ortak dil harfî olmakla birlikte diğer sıfatları açısından birbirinden farklıdır: tâ (ت) hems ve istifâle sıfatına sahip iken dal (د) cehr ve istifâle, **ṭâ** (ط) ise cehr ve itbâk sıfatı taşıyan seslerdir. Bu nedenle aynı mahreçteki bu seslerin bir araya gelmesi telaffuzda istiskâl oluşturur. Sözcükte oluşan ağırlık, şiddetine göre zorunlu (vâcib) veya tercihen (cevâzen) yapılan idgâmla giderilir. Örneğin birinci harfî sakin ikincisi harekeli aynı mahreçte sahip **إِدَّعَى، إِطَّرَدَ، إِطَّرَدَ** (aslî: **إِدَّعَى، إِطَّرَدَ، إِطَّرَدَ**) kelimelerinde iki sesin idgâmı vâcib iken **تَطَّيَّرَ، تَدَارَكَ، تَدَارَكَ** (aslî: **تَطَّيَّرَ، تَدَارَكَ، تَدَارَكَ**) gibi sözcüklerde -her ne kadar aynı mahreçten olsalar da- harflerinin her ikisinin harekeli olması nedeniyle cevâzen idgâm yapılır.

Bunun yanı sıra diğer kelimelerle iltibâs/karışma ihtimali bulunan sözcüklerde idgâm yapılmaz. Nitekim aynı mahreçten iki harf bulunduğu halde **وَدَّ** ve **عَدَّانَ** sözcükleri **وَدَّ** ve **عَدَّانَ** kelimeleri ile karışma endişesiyle idgâm edilmez. Ses dışı bir gerekçeyle (illet) idgâm yapılmaması şâz olarak değerlendirilir.

4.1.2. Mahreçleri Yakın Seslerde İdgâm

Arap dilinde bir kelimedeki aynı mahreçteki seslerde olduğu gibi yakın mahreçli iki sesin yan yana gelmesiyle oluşan telaffuz zorluğu da ses değişimiyle hafifletilmiştir. Bu durumdaki iki yakın mahreçli (...- س، ض) harf bir araya geldiğinde idgâm yapılması için birisinin diğerine kalb edilmesi şarttır. Kıyasa uygun olan birinci harfî ikincisine kalb edilmesidir. Ancak idgâmın amacı hafiflik olması nedeniyle birinci harfî ikincisinden daha hafif olduğunda ikincisi birincisine kalb edilir. Bu durum, her ne kadar idgâmlı olarak az kullanılsalar da boğaz harflerinde görülür. Boğaz harflerinden mahreci üste olan, daha hafif olması nedeniyle telaffuzu ağır olan daha alt mahreçteki sese idgâm edilmez.

Bu konuda diğer bir husus da ikinci harfin zait olmasıdır. Nitekim kıyasın dışına çıkılarak اسْتَمَعَ → اسْمَعُ örneğinde olduğu gibi ikinci harfin kalbiyle idgâm gerçekleşir.

Bazen de bir araya gelen yakın mahreçli sesler, sahip olduğu zıt sıfatlar nedeniyle birbirine değil de ortak sıfatlar barındıran yakın mahreçli diğer bir sese dönüşür. Sözelimi aslı سَيْتٌ olan سَيْتٌ bu tür sözcüklerdendir. Bu örneğe bakıldığında sîn ve dâl harflerinin mahreçleri dil ucunda ve sıfatları birbirine yakın olan harfler olduğu görülür. Ancak dâl sîn'e kalb olduğunda kelimedeki üç sîn harfi bir araya gelir. Bununla beraber şafır sıfatı kaybolacağı için sîn dâl'e kalb edilemez. Bu iki sesin mahreçleri yakın olmakla birlikte sıfatları birbirine zıttır; dâl cebr ve şiddet, sîn hems ve rıhvet sıfatlarına haizdir. Bu seslerin bir arada bulunması ve birbirlerine kalbleri olanaksızdır. Bu durumda her ikisiyle de uyumlu tâ sesine kalb edilerek idgâm olurlar. Nitekim tâ, dâl'in mahrecinde yer almakla birlikte ona şiddet sıfatında ortak iken aynı zamanda sîn'in hems sıfatına da sahiptir.

Genellikle yakın mahreçli ses değişimleri çok sayıda mahrece yakınlığı bulunan tâ harfine sahip vezinlerde görülür. Bir kelime içerisinde tâ (ت) harfini takiben yakın mahreçli ض، ص، ز، س، ظ، ذ، ث seslerinden biri bulunduğu ve aşağıdaki şartlar sağlandığında ses değişimi gerçekleşir.

1. İdgâm olacak seslerin تَدَارَكَ → ادَّارَكَ، تَزَمَّلَ → اَزَمَّلَ، اسْتَمَعَ → اسْمَعُ örneklerinde olduğu gibi başka bir kelime ile karışma ihtimali bulunmayan اَفْتَعَلَ، تَفَعَّلَ، تَفَاعَلَ vezinlerinde olması,

2. İdgâm sonucunda ilgili harflerin istiṭâle (ض), itbâk (ظ، ص، ض)، şafır (ص، ز، س، ص) sıfatlarının kaybolmaması gerekir.

Söz konusu değişimlerin gerçekleştiği vezinler ve ses değişimleri şöyledir:

A. اَفْتَعَلَ vezninde gelen fiillerin ilk kök harfi söz konusu seslerden biri olduğunda tâ (ت) ile bu ses arasındaki kalb ve idgâm aşağıdaki şekillerde gerçekleşir.

1. İlk harf sâ (ث) sesi olduğunda hems sıfatında ortak tâ'nın (ت) bu sese ya da bu sesin tâ'ya مُتَّرد veya مُتَّرد (aslı: مُتَّرد) şeklinde kalb ve idgâmı mümkündür.

2. İlk harf sîn (س) sesi olduğunda hems sıfatında ortak tâ'nın sîn'e اسَمَع (aslı: اسَمَع) şeklinde kalb ve idgâmı yapılabilir. Ancak şafir sıfatını korumak amacıyla sîn'in tâ'ya kalbi uygun görülmez.

3. İlk harf zey (ز) veya zâl (ذ) seslerinden birisi olduğunda üç değişim gerçekleşir.

- Tâ (ت), zey ve zâl seslerine zıt hems ve rihvet sıfatlarıyla sözcükte ağırlık oluşturması nedeniyle اِذَّنَ اِذَّنَ (aslı: اِذَّنَ اِذَّنَ) örneklerinde görüldüğü gibi bu iki ses cehr sıfatını paylaşan dâl'e (د) kalb olur

- Yine اِذَّنَ (aslı: اِذَّنَ → اِذَّنَ) fiillerinde olduğu gibi zâl (ذ) cehr sıfatında ortak dâl (د) sesine kalb olarak idgâm olur. Ancak zey (ز) şafir sıfatını korumak için dâl'e (د) kalb edilmez.

- Benzer şekilde اِذَّنَ اِذَّنَ (aslı: اِذَّنَ اِذَّنَ) dâl (د) cehr sıfatında ortak olduğu zey ve zâl seslerine kalb ve idgâm olur.

4. İlk harf şâd (ص), dâd (ض), zâ (ظ) seslerinden birisi olduğunda üç değişim gerçekleşir.

- اِضْطَجَّ، اِصْطَبَرَ، اِظْهَرَ (aslı: اِضْطَجَّ، اِصْطَبَرَ، اِظْهَرَ) örnek fiillerinde görüldüğü gibi istifâl sıfatı taşıyan tâ (ت), önüne itbâk harfleri geldiği zaman, kendisiyle şiddet sıfatında ortak ve aynı mahreci paylaşan itbâk harflerinden tâ'ya (ط) kalb edilir.

- Yine اِظْهَرَ (aslı: اِظْهَرَ) kalıplarında görüldüğü gibi bu seslerden zâ (ظ) tâ'ya (ط) kalb ve idgâm olur. Şâd (ص) şafir sıfatının korunması için kalb edilmez. Her ne kadar bazı Arapların dâd'ı (ض) idgâm ederek اِضْطَجَّ → اِطَّجَّ şeklinde kullandığı rivayet edilse de Sibeveyhi bu durumu asla kabul etmemekte üstelik garabet olarak nitelendirmektedir. Zira söz konusu idgâm neticesinde dâd'ın istiâle sıfatı kaybolmaktadır.

- Aynı şekilde اِظْهَرَ، اِصْطَبَرَ، اِضْطَجَّ (aslı: اِظْهَرَ، اِصْطَبَرَ، اِضْطَجَّ) fiil formlarında aşikâr olduğu üzere tâ (ط) kendisinin de aralarında bulunduğu itbâk harflerine kalb ve idgâm olur:

B. **افتعل** vezninde gerçekleşen kalb ve idgâm, içerisinde tâ (ت) sesi bulunması yönüyle benzer **تَفَعَّل** (تَزَمَّلَ → تَزَمَّلَ) ve **تَفَاعَلَ** (تَدَارَكَ → تَدَارَكَ) vezinlerinde de gerçekleşir. Bu vezinlerde tâ (ت) sesinden sonra ض, ص, س, ز, ط, ذ, ث harflerinden birisi geldiğinde isteğe bağlı olarak idgâm yapılır.

4.1.3. Sıfatları Yakın Seslerde İdgâm

Mahreçleri uzak olmakla beraber sıfatları yakın olan ses gruplarının bir arada bulunması telaffuzda ağırlık oluşturur. Sözcük içerisinde gerçekleşen idgâm, ibdâl, î'lâl, hazf ve teskînle ağırlık giderilir. Bu ses gruplarından iki tanesini örneklemek yerinde olacaktır.

a. Mîm ve Nûn: Her ne kadar mahreçleri uzak olsa da cehr ve gunne sıfatları ortak olması nedeniyle mîm (م) ve nûn (ن) sesleri arasında telaffuzda bir yakınlık vardır. Bu durum mahreç benzerliğinden daha güçlü bir birliktelik sağlar. **فَفَعَّلَ** ve **فَفَعَّلَ** vezinlerindeki nûn'dan sonra mîm sesi bulunduğu başka vezinlerle karışma ihtimali olmadığından idgâm ile ağırlık giderilir. Örneğin **هَمَّرَشَ**, **اَمَّحَى** (aslı: **هَمَّرَشَ**) kelimeleri başka bir vezinle karışmayacağından idgâmları caiz görülmüştür.

b. Vâv ve Yâ: Sıfatları yakın seslerin idgâmı başlığı altında söylenebilecek bir diğer ses grubu ise vâv (و) ile yâ (ي) sesleridir. Bu sesler mahreçleri yakın olmadığı halde Arap dilinde çokça kullanımları ayrıca med ve lîn sıfatlarında ortak olmaları nedeniyle yakın mahreçli sesler gibi nitelenmiştir. Dolayısıyla bu seslerin yan yana gelmesi ile oluşan istiskâl idgâmla çözülmüştür. Ancak ilk harfin sakin ve kalbin yâ sesine olması idgâmın gerçekleşmesi için gereklidir. Nitekim yâ'nın sakin, sonrasındaki vâv'ın harekeli olduğu **فَيُؤَمِّ**, **فَيُؤَامِّ**, **فَيُؤَامِّ**, **فَيُؤَامِّ**, **فَيُؤَامِّ**, **فَيُؤَامِّ** isimlerinde olduğu gibi vâv'ın yâ'ya kalb ve idgâmıyla ortadan kaldırılmıştır.

4.2. İbdâl ve İ'lâl

Arap dilinde vâv, yâ, elif ile damme, kesra, fetha arasında diğer seslerde görülmeyen bir yakınlık bulunmaktadır. Söz konusu yakınlığın gerekçeleri şöyle sıralanabilir:

1. Vâv, yâ ve elif med ve lîn sıfatlarında ortak olmaları ve çok sayıda kelimeye yer almaları nedeniyle yakın seslerdir.

2. Harekeler vâv, yâ ve elif cinsinden olması nedeniyle birbirine benzerdir.

3. Vâv ile kesra, yâ ile damme yakın seslerdir. Mahreçleri farklı olsa da med ve lîn sıfatları ortaktır. Dolayısıyla vâv'ın kesra'lı, yâ'nın damme'li olması dilde ağırlık oluşturur.

4. Harekeler birbiri ardınca gelerek sözcüklere telaffuz kabiliyeti vermeleri nedeniyle aynı cins kabul edilirler. Bununla birlikte kesra'dan damme'ye geçiş ağır görülür. Nitekim Sîbeveyhi Arap kelimelerinde ilk harfi kesra ikincisi damme olan bir sözcük bulunmadığını vurgular.

Yukarıda ifade edilen yakınlıklar Arap lisanında genellikle ağır görülüp i'lâl yol açar. Ancak bu sesler, sahih harflerden farklı olduğundan çoğunlukla tek bir yakınlık i'lâl için yeterli olmaz, önce ve sonralarında kendilerine yakın üçüncü bir ses aranır. Örneğin بَعْدُ (aslı: يُوْعِدُ) fiilinde yapılan i'lâlin gerekçesi sadece vâv ile öncesindeki yâ sesi değil aynı zamanda sonrasındaki kesra'nın yakınlığı da bunun nedeni olarak görülmektedir. Dolayısıyla illet harflerinin yakınlığı sahih harfler gibi her zaman aynı oranda ağırlık oluşturmadığından ses değişimi için birden fazla unsurun varlığı gerekli olabilmektedir.

1. Vâv – damme yakınlığı nedeniyle i'lâl/ibdâl

Vâv sesi ile damme harekesinin yakınlığı nedeniyle أَقْبَتَتْ، أَجْوَه (aslı: وَقَبَّتَتْ وَجْوَه) sözcüklerinde meydana gelen istiskâl, vâv'ın tercihen hemzeye ibdâliyle kaldırılmıştır. Yine يَفْوَمُ (aslı: يَفْوَمُ) gibi ecvef fiillerde hareke nakliyle, يَغْرُو gibi nâkıs fiillerde vâv'ın teskîniyle ağırlık giderilmiştir.

2. Kesra'lı vâv, damme'li yâ nedeniyle i'lâl

Söz konusu seslerin bir araya gelmesi ile oluşan istiskâl, i'lâl ile (nakil, hazf, kalb) giderilir. Bu sesler dört şekilde bir araya gelir.

- Kesra'lı vâv: قِيلَ meçhul fiilinde (aslı: قَوْلَ) harekesi bir öncesindeki kâf'a nakledilen vâv yâ'ya kalb edilir. Müennese emir olan أَغْرِي fiilinde ise (aslı: أَغْرِي) harekesi öncesine nakledilen vâv hazfedilir.

- Damme'li yâ: Yâ harfine damme harekesi ağır geldiğinden يَزْمِي (aslı: يَزْمِي) gibi sözcüklerde damme hazfedilerek yâ teskîn edilir. نَسُوا

(aslı: تَسْبِيُوا) gibi sözcüklerde ise damme öncesine nakledilir. Sakin yâ hazfedilerek istiskâl kaldırılır.

- Vâv öncesi kesra: مِيزَان (aslı: موزان), رِيح (aslı: رُوح), عِيَادَا (aslı: عَوَادَا), دُعِي (aslı: دُعُو), قِيَامًا (aslı: قِيَاماً) gibi kelimelerde öncesi kesra olan sakin vâv'ın oluşturduğu ağırlık, vâv'ın kesra cinsi olan yâ'ya kalbiyle giderilmiştir.

- Yâ öncesi damme: مُوسِر (aslı: مُوسِر), مُوقِن (aslı: مُوقِن) gibi sözcüklerde öncesi damme olan sakin yâ ile ortaya çıkan istiskâl, bu sesin öncesindeki harekeye uyum sağlayıp med harfine dönüşmesiyle ortadan kalkmıştır.

3. Art arda hareketler nedeniyle if'âl

Öncesi fethalı olan hareketli vâv ve yâ seslerinden vâv iki damme, yâ ise iki kesra kabul edilmiştir. Dört hareketin art arda gelmesi (tevâli'l-harekât) ağır görüldüğünden قَالَ (aslı: قَوْل), بَاع (aslı: بَيْع), خَاف (aslı: خَوْف), عَصَا (aslı: عَصَوُ), رَحَى (aslı: رَحَى) gibi kelimelerdeki istiskâl if'âl ile giderilmiştir.

4.3. Hazf

Kelime yapısında sıfatları yakın seslerin bir araya gelmesiyle oluşan ağırlık, nadiren de olsa, hazf yoluyla ortadan kaldırılır. Örneğin Sîbeveyhi Kur'ân'da geçen اسطَاعُوا kelimesinin اسطَاع → اسطَاعُ şeklinde اسطَاعُ vezninde (aslı: اسطَاعُ → اسطَاعُ) olduğunu ifade etmektedir. Buna göre yakın seslerden tâ (ت) ile tâ (ط) sesinin bir arada bulunması ağır görülmüş ve idgâm yapılması gerekmiştir. Ancak idgâm yapıldığı takdirde sîn (س) hareke kazanacağından (اسطَاع) bunun önüne geçmek için tâ sesi hazfedilmiştir. Zira اسطَاعُ veznindeki sîn'in hareketlenmesi mümkün değildir. İkinci ihtimal olarak Sîbeveyhi, bu kelimenin if'âl vezninde (aslı: اسطَاع → اسطَاع) olması ve sîn harfinin vâv'dan ivaz olarak gelmesi (اسطَاع → اسطَاع) ihtimalini de belirtmiştir.

SONUÇ

Sesle ilgili illetlerin içerisinde en işlevsel, mantığa en uygun, yaygın ve en az çaba ilkesine en yakın olanı istiskâl illetidir. Klasik dönem dil eserlerinde istiskâle sadece bir illet olarak bakılsa da aslında onun pek çok dil kuralının nedenini açıklayabilen genel bir dil prensibi olduğu görülmektedir.

İstiskâle dilbilimcilerin yaklaşımı hemen hemen aynı düzeyde kalmış ve bu illeti müstakil olarak ele alma gereği duymamışlardır. Ancak Arap dilinde ağırlık oluşturan/istiskâle neden olan unsurların tespit ve tasnifi son derece önemlidir. Bu amaçla yürütülen ve genel hatlarını çizmeye çalıştığımız bu çalışmada istiskâlin temelde iki unsuru olduğu sonucuna varılmıştır. Bunlardan birincisi aynı seslerdir. Nitekim aynı mahreç ve sıfata sahip iki ses yan yana geldiğinde dilde ağırlık meydana gelmekte ve asıl lafızda değişiklik ihtiyacı hissedilmektedir. İkinci unsur ise yakın mahreç veya sıfatı olan seslerdir. Bu türden seslerin yakınlığı da dile ağır gelmekte ve birtakım ses değişiklikleri meydana getirmektedir.

Çalışmanın en yorucu kısmı ise illet harfleri ile hareketler arasındaki ilişkinin tespiti olmuştur. Zira Arap dilinde en fazla değişikliğe maruz kalan sesler illet harfleridir. Aynı cins kabul edilen vâv ile damme, yâ ile kesra'nın bir arada bulunmasında istiskâl beklenirken; öncesi damme'li vâv ile öncesi kesra'lı yâ sesinin insicam ve uyum açısından gerekli görülmesi başlangıçta çelişki olarak görülmüştür. Ancak çalışma bizzat vâv'ın damme'li olmasının istiskâle yol açtığı gerçeğini ortaya koymuştur.

Bu çalışmada sonuçlandırılmayan problematik ise vâv ile kesra, yâ ile damme sesleridir. Vâv ile yâ'nın yakın ses kabul edilmesi, damme'nin vâv kesra'nın yâ cinsinden olması gibi argümanlar kesra ile damme'nin yakın ses olması sonucuna götürse de eserlerde böyle bir ifadenin bulunmaması, aksine kesra ile damme'nin zıt görülmesi bu seslerin tasnifini problematik hale getirmektedir. Bu dört ses arasında istiskâlin varlığı yadsınamaz olduğundan bu seslerin sıfat ve mahreç açısından araştırma konusu yapılması, hangi yönden yakın veya zıt olduklarının ortaya çıkartılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Aynî, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî. el-Mağâşidu’n-naḥviyye fî şerhi şevâhid şurûhi’l-elfiyye’il-meşhûr bişerhi’l-şevâhidi’l-kubra. thk. ‘Ali Muhammed Fâḥir vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru’s-Selâm liṭ-Ṭibâ’ati ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’ ve’t-Tercume, 1431/2010.
- Abdurrahman Eyyûb. Asvâtu’l-luga. Amman: Silsiletü’d-Dirâsâti’l-Luga-viyye, 1988.
- Afîfî, Ahmed. Zâhiratu’t-taḥfif fi’n-nahvi’l-Arabî. Kahire: Ed-Daru’l-Misriyyetu’l-Lubnâniyye, 1996.
- Ahfeş el-Evsat, Saîd b. Mes’ade el-Mucâşû el-Belhî. Me’âni’l-Ḳur’ân. thk. Hüda Mahmud Kurâ’e. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1411/1990.
- Ahmed Muhtar Ömer. el-Bahsü’l-lugavî inde’l-Arab. Kahire: Âlemu’l-Kutub, 1988.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. el-Miftâh fi’s-sarf. thk. Ali Tefkik el-Hamed. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1407/1987.
- Cürcânî, Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. et-Ta’rifât. nşr. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrût: Daru’l-Kitabi’l-Arabiyye, 1997.
- Ebu Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. İrtişâfu’d-darab fî ‘ilmi lisâni’l-Arab, thk. Recep Osman Muham-med. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1998.
- Ebû Şîr, ‘Âdil İbrâhîm. el-Muṣṭalâḥâtu’s-şavtiyye fi’t-turâsi’l-lugavî ‘inde’l-Arab. Riyad: Merkez Tafsîr li’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, 2015.
- Esterâbâdî, Necmü’l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. Şerḥu Şâfiyeti İbni’l-Ḥâcib. thk. Muhammed Nur el-Hasan vd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1395/1975.
- Farîsî, Ebû Alî. el-Ḥucce lil-Ḳurrâi’s-Seb’a. nşr. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1986.

- Fırıncı, Doğan. Arap Dili Morfolojisi, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Hassân, Temmâm. “el-Luġatu’l-‘Arabiyye ve’l-ḥıdâşe”. Mecelletu Fuşûl 4/3 (Haziran 1984), 128-140.
- Hassân, Temmâm. İctihâd luġaviyye. Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub, 2007.
- İbn ‘Usfûr, Ebu’l-Hasen Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî. el-Mumtî‘u’l-kebir fi’t-tasrîf. Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1996.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Osmân. el-Ḥaşâiş. thk. Muhammed Ali en-Neccar. 3 cilt. Beyrût: el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l-Âmme lil-Kuttâb, 4. Basım, 1420/1999.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Osmân. Sirru sînâ‘ati’l-i‘râb. thk. Muhammed Hasan İsmâîl – Ahmed Ruşdî Âmir. 2 cilt. Beyrût: Dâr-u’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Alî Ebû Mansûr Cemâluddîn. Lisânu’l-‘Arab. Beyrût: Dâr-u Sâdır, 1994.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl. el-Usûl fi’n-nahv. thk. Abdulhuseyin el-Fetelî. 3 Cilt. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1999.
- İbn Ya‘îş, Ya‘îş b. Alî b. Ya‘îş Ebû’l-Bakâ Muvaffakuddîn. Şerhu’l-Mufassal. thk. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb. 6 cilt. Beyrût: Dâr-u’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1422/2001.
- İbnu’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. ez-Zâhir fi me‘ânî kelîmâtî’n-nâs. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrût: Mü-essesetu’r-Risâle, 1992.
- İbnu’l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. eş-Şâfiye fi ‘ilmey et-tasrîf ve’l-ḥaṭ. thk. Salih ‘Abdul‘azîm eş-Şâ‘ir. Kahire: Mektebetu’l-Âdâb, 2010.
- Khresât, Mahmûd Sâlim İsa. et-Tefsîrâtu’s-savtiyye lîz-zavâhiri’s-sarfiyye. Yarmouk: Yarmouk Üniversitesi, Arap Dili Bölümü, Doktora Tezi, 2002.
- Kızıklı, Zafer. “Arap Dilinde İdgâm Kavramı”. Ekev Akademi Dergisi 11/32 (Yaz 2007), 177-196.

- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. el-Muktedab. thk. Abdulhâlık Udayme. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kutub, 2010.
- Neccâr, Laţîfe İbrahîm. Devru'l-bunyeti's-sarfıyye fî vaşfi'z-zâhirati'n-naḥviyye ve taḳ'idihâ. Amman: Dâru'l-Başîr, 1994.
- Semânîni, Ebu'l-Kâsım Ömer b. Sâbit. Şerhu't-taşrîf li's-Semânîni. thk. İbrahim b. Süleyman el-Be'îmî. y.y.: Mektebetu'r-Rüşd, 1419/1999.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber. el-Kitâb. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî. 1408/1988.
- Sirâfî, Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân. Şerhu Kitâbi Sîbeveyh. thk. Ahmed Hasan Mehdeli - Ali Seyyid Ali. 7 Cilt, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn. el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv. nşr. 'Abdu'l-'Âl Sâlim Mekrem. 9 Cilt. Beyrût: 1405/1985.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn. el-İtḳân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân. thk. Ahmed b. Ali. 7 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425/2004.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn. el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luġa ve envâ'ihâ. thk. Fu'âd Ali Mansûr. 2 Cilt. Kahire: Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb. thk. Abdülilâh en-Nebehân. 2 Cilt. Dımaşk: Dâr-u'l-Fikr, 1995.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahîm b. es-Serî b. Sehl. Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. Esâsü'l-belâġa. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1989.